

перевода, и для межкультурной коммуникации. Это и понятно. Переводчик, как правило, стремится точно передать те компоненты смысла, которые находятся в фокусе внимания. Фоновых компонентов он часто вообще не замечает, а если и заметит, то нередко бывает готов ими пожертвовать. Следует иметь в виду, что, пытаясь передать их средствами другого языка, он почти неизбежно привлечет к ним внимание, переведет их из почти незаметного «фона» в фокус, а это также будет искажением исходного смыслового задания. Аналогичным образом, при общении с представителями иных культур человек, говорящий на неродном языке, стоит перед выбором: использовать модели (conversational routines) языка общения, обременяя свое высказывание смыслами, чуждыми исходному коммуникативному намерению, или обращать на себя внимание нестандартностью речевого поведения и излишне акцентировать смыслы, которые на родном языке оставались бы «в тени». Решение в каждом конкретном случае зависит от целого ряда параметров. Но совершенно нелишним является осознание проблемы и исследование всего того, что, не попадая в фокус высказывания, составляет сквозные мотивы дискурса на данном языке. Здесь необходимо, не ограничиваясь общими сентенциями об особенностях национальной «ментальности» или «национального характера», опираться на тщательный семантический анализ, использующий все достижения современной лингвистики.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ю. Ф. Прадід

Стаття посвячена аналізу національно-культурної семантики власне українських і власне російських фразеологічних одиниць. Делается вывод о том, что такие языковые единицы могут репрезентовать наиболее разнообразные сферы бытия украинского и русского народов (историю, народные обычаи и обряды, своеобразие растительного мира и прочее), отражать национальные особенности своим фразеологическим значением, отдельными компонентами, своими прототипами – генетически свободными словосочетаниями.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое значение, национально-культурная семантика, фразеологизация, фразеологические эквиваленты

Стаття присвячена аналізу національно-культурної семантики власне українських і власне російських фразеологічних одиниць. Робиться висновок про те, що такі мовні одиниці можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття українського і російського народів (історію, народні звичаї і обряди, своєрідність рослинного світу тощо), відображати національні особливості своїм фразеологічним значенням, окремими компонентами, своїми прототипами – генетично вільними словосполученнями.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічне значення, національно-культурна семантика, фразеологізація, фразеологічні еквіваленти

The article is devoted to the analysis of national-cultural semantics of Ukrainian and Russian phraseological units. The conclusion is that such language units can represent the most different spheres of life of Ukrainian and Russian peoples (history, national customs and rituals, peculiarity of flora and other things), to reflect national peculiarities by their own phraseological meaning, separate components, their prototypes-genetic free word-combinations.

Key words: phraseological meaning, national-cultural semantics, phraseology, phraseological equivalents

Незважаючи на близькостпорідненість української і російської мов, у семантиці кожної з них яскраво проглядається національний колорит. З цього приводу Л.В. Щерба писав: “Світ, даний у нашому безпосередньому досвіді, залишаючись тим самим, сприймається неоднаково в різних мовах, навіть у тих, на яких розмовляють народи, що являють собою певну єдність з точки зору культури” [5, с. 69]. Що ж до української і російської мов, то вони мають свої особливості на всіх мовних рівнях, однак найпримітніші вони в так званих нерелятивних одиницях мови і мовлення – словах, стійких виразах (фразеологізмах, прислів’ях, приказках, афоризмах тощо).

Спробуємо проілюструвати сказане вище на прикладі власне українських і власне російських фразеолологічних одиниць (далі – ФО). Як можна буде переконатися нижче, національно-культурна конотація таких ФО практично дорівнює всьому значенню ФО, бо позначувані ними реалії є унікальними, глибоко національними, тобто не властивими іншій культурі. Подібні ФО можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття українського і російського народів:

а) їх історію. Про часи чумакування, наприклад, нагадує українська ФО як <той> **чумак по сіль** 'дуже довго': *Побрызкуючи занозами, поволеньки збирався [Марко] на оранку, як той чумак по сіль* (Григорій Тютюнник).

У російській мові з XVII ст. вживається ФО **во всю ивановскую**, що має зараз аж три значення: 1) дуже голосно: *Вот-с, сижу однажды ночью, один опять, возле больной. Девка тут же сидит и храпит во всю ивановскую* (И. Тургенев); 2) дуже швидко: – *Эй, извозчик, вези прямо к обер-полицмейстеру! – Ковалёв сел в дрожки и только покрикивал извозчику: “Валяй во всю ивановскую!”* (Н. Гоголь); 3) з великим напруженням, інтенсивно: *Был немец громом в землю вжат; Врага железный жар знобил: По бронеколпакам сержант Во всю ивановскую бил* (А. Недогонов). Ця ФО походить від виразів **звонить во всю Ивановскую** – в усі дзвони дзвіниці Івана Великого в Кремлі, **кричат во всю Ивановскую** – від назви Іванівської площі в Кремлі, де в давнину оголошувалися царські укази [2, с. 58].

Старовинна міра ваги **фунт**, що дорівнювала 409,5 г, і досі живе в складі українських і російських ФО. Латинське за походженням слово **фунт**, очевидно, потрапило в російську мову в XV ст. з польської через посередництво української мови. Цікаво, що більшість ФО з компонентом **фунт** вживається тільки в одній із мов, тобто є власне українськими чи власне російськими: **як один фунт** // – 'рівно, точно': [*Сироватка:*] *Твій хліб уже перевезли до склепу. Зважили. Шістьсот двадцять п'ять пудів, як один фунт* Л. Микитенко/; **не вартий фунта ключа** // – 'не заслуговує на увагу': – *Ваша гвардія не варта фунта ключа. Маєте гармати? – Полковник здвигнув раменами (Л. Франко); – // вот так фунт!* 'вираз подиву': [*Светловидов:*] *Вот так фунт! Вот так штука. В уборной уснул! Спектакль давно уже кончился, все из театра ушли, а я преспокойнейшим манером храповицкого задаю* (А. Чехов); – // **не фунт изюму** 'не жарт': – *А Листов там работает. Чуть ли не хирургическим отделением заведует. Не фунт изюму!* (Н. Почивалин) та ін.;

б) особливості народних звичаїв і обрядів. Так, в українській мові чималу групу утворюють власне українські ФО, що побудовані на асоціаціях, пов'язаних з давнім обрядом сватання: **давати (підносити) печеного гарбуза** 'відмовляти комусь у сватанні, залицянні': [*Відьма:*] *Знаю, знаю про твою біду, якого тобі мудрого печеного гарбуза піднесла Йосипова Олена* (Г. Квітका-Осноров'яненко); **діставати гарбуза** 'одержати відмову під час сватання, женихання, залицяння': *Орися при першій же розмові нагадала йому Настю з Пісок. – Дістав гарбуза від дочки хазяйської, то тепер уже й біднячкою не гребуєш!* (А. Головка); **годувати гарбузами** 'відмовляти тому, хто сватається': *Дівчині вже вісімнадцять минуло, а вона й досі женихів гарбузами годує* (М. Стельмах); **пахне гарбузом** 'передбачається відмова тому, хто сватається': *Ой хороші дівчаточка, хто не гляне – ахне. Ой рад би я тебе сватать, та гарбузом пахне* (Л. Забашта); **скуштувати гарбузової каші** 'дістати відмову при сватанні, залицянні': – *Думаєш не знаю, скільки залицяльників біля неї [Наталки] кружляло, як мухи? А всі ввіймали облизня, гарбузової каші скуштували!* (Є. Гуцало) та ін.

З обрядом сватання, очевидно, пов'язана і власне російська ФО **от ворот поворот** 'категорична відмова, негативна відповідь на прохання, звертання тощо': – *Тут дела как сажа бела; прислали фотографа, сняли людей для партдокументов. А Синцову пока что от ворот поворот* (К. Симонов), оскільки тих, що прийшли свататися, не пускали до хати, і вони змушені були повертатися від воріт додому;

в) своєрідність рослинного світу. Український національний колорит зберігають ФО з компонентами-назвами рослин, поширених в Україні, що іноді зумовлено уявленнями про їх символіку: **вискочити як Пилип (Кузьма) з конопель** 'недоречно або невчасно сказати щось': *Євген Панасович почав, було, гарячкувати і мало не вискочив як Кузьма з конопель, щоб перебити ту облудну мову* (В. Речмедін); **як козак з маку** 'зненацька, несподівано (з'явитися, вийти і т. ін.)': *Вона [Мотря] вискочила з-за вугла як козак з маку* (І. Нечуй-Левицький); **переганяти на гречку** 'виражати своє незадоволення, лаяти когось': *Ніхто нічим не вгодить Олексієві Івановичу: і те не так, і друге навиворот [навиворіт]!.. Переживає Олексій Іванович дівчат – на гречку, як кажуть, переганяє* (Панас Мирний); **як чорт до сухої верби** 'дуже сильно': – *Клятий Ботушкан причепився до мене як чорт до сухої верби і хоче, аби я йому ще один рік задурно робив* (Казка) та ін.

У російській мові вживаються ФО **проще пареной репы** 'дуже просто' і **дешевле пареной репы** 'надзвичайно дешево': – *Тетьюев непременно опять будет нас подсыживать и уж свое возьмет. Большие неприятности может сделать... А между тем все просто, **проще пареной репы*** (Д. Мамин-Сибиряк); *Остальное количество [ссылных] образует огромное бродяжское полчище и массу рабочих рук, покупаемых сибирским предпринимателем за такие цены, какие ему вздумается дать, 'во всяком случае **дешевле пареной репы**'* (Д. Успенский).

Відомо, що до появи в Росії картоплі (тобто до XVIII ст.), найпоширенішим видом овочів була ріпа. Вона входила в повсякденний раціон селян. Ріпу їли і в сирому вигляді, але частіше парили – ставили в російську піч у закритому глиняному горшку, і вона запікалася там у власному соці, "розпарювалася". Простота приготування пареної ріпи і її дешевизна ввійшли в приказки, які згодом фразеологізувалися. В українській мові таких ФО нема. Це, очевидно, пов'язане з тим, що в українців ріпа, як продукт харчування, широко не використовувалася.

ФО **развесистая клюква** 'вигадка, що видається за реальність' також вживається тільки в російській мові: *Грешники и Патриарший пруд! Это почище "**развесистой**" **клюквы**, думаю* (В. Гиляровский). Створення образу широкогалузої журавлини приписують А. Дюма-батькові (1802-1870), що описував життя в Росії після своєї подорожі туди [4, с. 122]. Очевидно, під впливом сполучення **развесистая клюква**, під якою ніби сидів письменник, відпочиваючи під час своєї подорожі по Росії, виникла ще одна власне російська ФО **вот так клюква!** 'вираз подиву': – *Я сдуру-то не разобрал, думал – это мой Досифей, да и ляпнул: "черта!" оглянулся, хватъ – пристав. **Вот так клюква!*** (С. Подъячев).

Власне українськими і власне російськими є ФО, у складі яких наявний компонент-географічна назва. Дуже високу на зріст людину в Україні називають **верствою келебердянською** (від назви містечка Келеберда на Полтавщині), **верствою чугуївською** (від назви міста Чугуїв на Харківщині), **верствою пирятинською** (від назви міста Пирятин на Полтавщині): *Ану прилізь! – Турн одвічає, – **келебердянська верства!** Як б'ю я – брат твій теє знає. Ходи, тобі вкручу хвоста* (І. Котляревський), в Росії – **верстой коломенской** (від назви міста Коломна в Московській області): *Таня за этот год так пошла в рост, что было ясно – для балета она потеряна. "Ну, куда такую **версту коломенскую** на сцену!" – думала Анна Ивановна* (В. Панова).

До власне українських і власне російських ФО належать і такі, що утворилися шляхом фразеологізації українських і російських крилатих висловів: <а> **ларчик просто открывался** 'справа зрозуміла і не потребує довгих роздумувань': *Даже иностранные кабинеты встревожились деятельностью Бодрецова, спрашивают: – Да откуда ты, братец, всё знаешь? – Угадайте! – говорит. – **А ларчик просто открывался:** вёл Афанасий Аркадьевич дружбу с камердинером князя Откровенного: из этого-то источника всё и узнавал* (М. Салтыков-Щедрин). Ця ФО походить від аналогічного виразу І.А. Крилова, вжитого в байці "Ларчик" (1808 р.) [4, с. 13].

Цікаво, що деякі власне російські ФО, утворені шляхом фразеологізації крилатих висловів, запозичені українською мовою. Так, наприклад, через переклад роману О.С. Пушкіна "Евген Онегін" ввійшла в українську мову ФО з **корабля <та> на бал** 'відразу, без затримки': – *Вчера приехали та й znovu в дорогу? А хто буде сталь катать? – Підмінимо. – Отаке! **З корабля та на бал.** – бурчав Радивон* (В. Кучер). З творів О.С. Пушкіна, зокрема з трагедії "Борис Годунов", запозичений українською мовою і вислів **не мудруючи лукаво** 'без надмірних роздумувань': *У селі Батурина Херсонської губернії, в сім'ї сільської голоти 9 травня 1880 року народився хлопчик, якого місцевий священик назвав **не мудруючи лукаво** точно за святцями Єпіфаном* (Газ).

Вираз **пішла писать губернія** висміював бюрократизм царського апарату і спочатку мав значення 'губернські установи, їх чиновники почали нескінченну переписку з якоїсь справи'. У переносному ж значенні його вперше вжив М.В. Гоголь у поемі "Мертві душі" (1842 р.) [4, с. 115]: *На балу почтмейстера, капитан-исправник, дама с голубым пером --- – всё поднялось и понеслось. – **Пошла писать губерния!** – Проговорил Чичиков* (Н. Гоголь). Згодом вираз був запозичений українською мовою: *Зимовий сезон 76-77 р. служив в Сімферополі, там довелось драматичній трупі перелицюватись в опереточну, бо зорганізувалась дирекція із місцевих театралів, виписали опереточну артистку, пошили костюми, і **пішла писать губернія*** (М. Кропивницький).

Серед запозичень власне українських ФО в російській мові, і навпаки, знаходимо не тільки фразеологізовані крилаті вислови, але й інші ФО. В російській мові прижилася українська ФО **як дурень з писаною торбою** 'приділяючи надмірну увагу комусь, чомусь': – *Что вы носите с вашей селёдкой как **дурень с писаной торбой?*** (М. Шолохов); в українській – російська ФО

дразнить гусей 'викликати злість, роздратування у когось': *І привезли вони з собою нового кандидата на голову колгоспу. В.І. Гаврилюк, либонь, щоб не дразнити гусей, свою кандидатуру зняв* (Газ.).

Слід сказати і про те, що цілий ряд ФО автори словника "Опыт этимологического словаря русской фразеологии" [4] вважають власне російськими (див., наприклад: **кров из носу** [4, с. 70], **непечатый край** [4, с. 91], **отводит душу** [4, с. 101], **переливать из пустого в порожнее** [4, с. 104], **рукой подать** [4, с. 126] та ін.), хоч мовна практика засвідчує їх активне використання і в українській мові та які аж ніяк не можна вважати запозиченнями з мови російської (пор. вживання в українській мові ФО: <хоч> **кров з носа** 'незважаючи на будь-які труднощі, обставини (зроби, виконай та ін.)': *За останній місяць не видали Райкові в пору жалування, а гроші – хоч кров з носа – треба послати синові в гімназію* (С. Васильченко); **непечатий край** 'дуже багато': *В одному Кам'яному Броді непечатий край роботи* (В. Земляк); **відводити (одводити) душу** 'знаходити заспокоєння у відвертій розмові': *Відчує [Левко] – не хочеться чомусь розмовляти з Михайлом. Скільки мріялось одвести душу з кимось рідним в розмові, викласти свої сумніви і вагання, а от приїхав друг і не виходить розмова* (З. Мороз); **переливати з пустого в порожнє** 'повторювати те саме, ведучи непотрібні або пусті розмови': *Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого в порожнє, говорячи те саме, тільки іншими словами* (І. Нечуй-Левицький); **рукою подати** 'зовсім близько': *Від Сімферополя до Євпаторії рукою подати* (Ю. Збанацький та ін.).

Серед власне українських і власне російських ФО зустрічаються і такі, в яких у компонентному складі наявні архаїзми чи діалектизми. Такою є українська ФО **перепастися на смик** 'дуже виснажитися, схуднути': *Уздівши чоловіка, Олена обривала спів і починала докоряти, що він, Марко, і не обідав, і не вечеряв, і забувався за жінку, і сам перепався на смик* (М. Стельмах). В академічному "Словнику української мови" в 11 т. слово **смик** взагалі не фіксується, у словнику Б. Грінченка воно зафіксоване, причому вирізняється аж п'ять його значень [1, с. 157], але жодне з них не можна використати в нашій ситуації. Очевидно, слово **смик**, наявне в компонентному складі ФО **перепастися на смик**, діалектного походження і вжито в значенні **сухар**.

Подібні ФО активно функціонують і в сучасній російській мові. Такою є полісемічна ФО **благим матом**, що має значення: 1) дуже голосно: *При виде обильного кровотечения Фелькель совершенно потерял голову и заревел благим матом, зажимая руку Фуляровым платком* (А. Фет); 2) дуже швидко: *Тогда госпожа схватила с ноги баширак и не преминула бы разбить оным у бедной мусы ящик с разумом, если бы сия благим матом не убралась со двора* (Н. Новиков). У компонентному складі цієї ФО наявне не лише слово **мат** 'голос', що давно вийшло з ужитку в російській мові, але й архаїчне значення слова **благой** 'сильний', що збереглося, як твердить М.М. Шанський, в окремих діалектах російської мови [3, с. 70].

Тільки в складі ФО **давать стрекача** вживається російський архаїзм **стрекач** 'бич, гостра жердина для поганяння скота', утворений від дієслова **стрекать** 'вдаряти бичем'. Зараз ФО **давать стрекача** має значення 'поспішно тікати': *Кусты раздвинулись и два мальчугана, настороженные, как любопытные синички, готовые каждую минуту сорваться и давать стрекача, осторожно, держась за руки, стали подходить к нему* (Б. Полевой).

Висловлені вище міркування дозволяють зробити висновки:

1. ФО будь-якої мови, у т. ч. української та російської, можуть відображати національні особливості своїм фразеологічним значенням, окремими компонентами, своїми прототипами – генетично вільними словосполученнями;

2. Безпосередньою причиною існування фразеологічних еквівалентів в українській, російській та ін. мовах є певна універсальність категорій мислення людини, спільність людського досвіду;

3. Національно-культурна семантика ФО української і російської мов (як, власне, й інших мов) відображає особливості географічного положення, політичного й економічного устрою, національних культур, звичаїв і побуту, дає можливість отримати якомога повніше уявлення про багатотікову історію українського і російського народів.

Література:

1. Словарь української мови: В 4 т. / Зібрала ред. журн. «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: Репринтне видання. – К.: Лексикон, 1996. – Т. 4. – 563 с.
2. Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Вершагина и В.Г. Костомарова. – М.: Русский язык, 1990. – 222 с.

3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., исправл. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 231 с.
4. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1971. – 250 с.
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

ЯЗЫК – ЭТНОС – КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Т. Абдувелиева

В статье отражаются проблемы взаимоотношения феноменов «язык», «культура», «общество». Анализируется статус этнического языка, его место в полиэтническом и поликультурном обществе. Феномены «язык» и «культура» рассматриваются как системы; выявляются их общие черты и различия.

Ключевые слова: культура, язык, общество, поликультурное общество, полиэтническое общество, язык, как система; культура, как система.

У статті відбивають проблеми взаимоотношения феноменів "мова", "культура", "суспільство". Аналізується статус етнічної мови, його місце в полікультурному і поліетнічному суспільстві. Феномени "мова" і "культура" розглядаються як системи; виявляються їхні загальні риси і розходження.

Ключові слова: культура, мова, етнос, полікультурне суспільство, поліетнічне суспільство, мова, як система, культура, як система.

The article deals the problems of the Relation of the Phenomena "Language", "Culture" and "Society". The role of the ethnic language (as such), its place in multicultural and multiethnic society are analysed. The Phenomena "Language" and "Culture" are examined as the Systems. Their general outlines and Differences are revealed.

Key words: culture, language, ethnos, multicultural society, multiethnic society, language as system, culture as system.

Проблема взаимоотношения языка, общества и культуры имеет важный научный (как и политический) аспект. В истории существует целый ряд примеров, когда преднамеренное (а где-то и неосознанное) ущемление национальных интересов, пренебрежительное отношение к культуре, духовному миру, обычаям этноса, искусственное ограничение употребления этнических языков ставили общество (которое в данной исторической ситуации является поликультурным и полиэтническим) на грань этнических конфликтов. Практически все национально-освободительные движения и другие формы борьбы за свои этнические права в первую очередь заявляют о снятии запрета с использования их этнического языка. Именно язык становится объектом целенаправленного политического произвола, в результате чего этнический язык обречён жить лишь внутри народа – его генетического носителя и порою, дальнейшая судьба этнического языка зависит от каждого представителя данной языковой культуры индивидуально. В связи с этим можно провести мысленную параллель с крымскотатарским языком, оставшимся жить лишь благодаря крымским татарам, которые говорили на языке предков внутри семьи. Несмотря на притеснения и запрет, крымскотатарский язык передавался из поколения в поколение, не теряя своего своеобразия, напротив, обогащаясь и приобретая новый колорит, т.к. в местах ссылки «смешались» все говоры и все диалекты, тогда как до депортации 1944 года употребление языка ограничивалось регионом, населённым носителями определённого диалекта. Инстинкт самосохранения? Может быть. Тем абсурднее ситуация, когда, возвращаясь на свою историческую Родину, люди теряют чувство «хозяина» своего языка, хотя возможно это явление можно охарактеризовать (при помощи психологической терминологии) как «временный кризис народа с надломленной психологией».

На современном этапе развития общества и научной мысли всё очевиднее высвечивается необходимость подробного анализа и изучения языковых и социокультурных процессов в их обоюдном взаимодействии. Причём очевидно, что невозможно рассматривать языковые явления без установления условий и границ развития культуры общества.

Отношения таких явлений как «язык» и «культура» очень непросты. Может быть по той причине, что не существует стойкого, чёткого и общепризнанного понятия «культура». Известно не